

มัชฌิมาปฎิปปทา

ใน “มัชฌิมาปฎิปปทา” ท่านตรัสไว้ว่า “สมุมหาทิกฺขุ ความเห็นชอบ” คำว่า “เห็นชอบ” ทั่วไปก็มี เห็นชอบในวงจำกัดก็มี และเห็นชอบในธรรมส่วนละเอียดยิ่งก็มี

ความเห็นชอบของผู้ถือพระพุทธศาสนาทั่วไปโดยมีวงจำกัด เช่น เห็นว่าบาปมีจริง บุญมีจริง นรก สวรรค์ นิพพาน มีจริง ผู้ทำดีได้รับผลดี ผู้ทำชั่วได้รับผลชั่ว เป็นต้น นี่ก็เรียกว่า “สมุมหาทิกฺขุ” ชั้นหนึ่ง (๑)

ความเห็นในวงจำกัดของนักปฏิบัติผู้ประกอบการพิจารณา “สติปัญฐาน” หรือ “อริยสัจสี่” โดยกำหนดกาย เวทนา จิต ธรรม เห็นว่าเป็น “ไตรลักษณ์” คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ประจำตนทุกอาการด้วยปัญญา ปลุกศรัทธาความเชื่อลงในสังขารธรรม เพราะการพิจารณา “ไตรลักษณ์” เป็นต้นเหตุ และถือไตรลักษณ์ที่มีอยู่ในสภาวะธรรมนั้น ๆ เป็นทางเดินของปัญญา และพิจารณาในอริยสัจ เห็นทุกข์ที่เกิดขึ้นจากกายและจากใจทั้งของตนและของคนอื่นสัตว์อื่น ว่าเป็นสิ่งไม่ควรประมาทอนใจ พร้อมทั้งความเห็นโทษใน “สมุทัย” คือแหล่งผลิตทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่สัตว์ส่วยผลไม่มีประมาณตลอดกาล และเตรียมหรือถอนสมุทัยด้วยปัญญา เพื่อก้าวขึ้นสู่ “นิโรธ” คือแดนสังหารทุกข์โดยสิ้นเชิง นี่เรียกว่า “สมุมหาทิกฺขุ” ชั้นหนึ่ง (๒)

“สมุมหาทิกฺขุ” ความเห็นชอบในธรรมส่วนละเอียดนั้น ได้แก่ความเห็นชอบในทุกข์ว่าเป็นของจริงอย่างหนึ่ง ความเห็นชอบใน “สมุทัย” ว่าเป็นของจริงอย่างหนึ่ง ความเห็นชอบใน “นิโรธ” ว่าเป็นของจริงอย่างหนึ่ง และความเห็นชอบใน “มรรค” คือศีล สมาธิ ปัญญา ว่าเป็นของจริงอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความเห็นชอบโดยปราศจากการตำหนิตชมในอริยสัจและสภาวะธรรมทั่ว ๆ ไป จัดเป็น “สมุมหาทิกฺขุ” ชั้นหนึ่ง (๓)

สมุมหาทิกฺขุ มีหลายชั้น ตามภูมิของผู้ปฏิบัติในธรรมชั้นนั้น ๆ ถ้า สมุมหาทิกฺขุ มีเพียงชั้นเดียว ปัญญาจะมีหลายชั้นไปไม่ได้ เพราะกิเลสความเศร้าหมองมีหลายชั้น ปัญญาจึงต้องมีหลายชั้น เพราะเหตุนี้เอง สมุมหาทิกฺขุ จึงมีหลายชั้นตามที่อธิบายผ่านมาแล้ว

ในปฎิปปทาข้อสองตรัสว่า “สมุมหาสกุบฺโโป” ความดำริชอบ มี ๓ ประการ คือ

- (๑) ดำริในการไม่เบียดเบียน หนึ่ง
- (๒) ดำริในการไม่พยาบาทปองร้าย หนึ่ง
- (๓) ดำริเพื่อออกจากเครื่องผูกพัน หนึ่ง

ดาร์ในทางไม่เบียดเบียนนั้น คือไม่คิดเบียดเบียนคนและสัตว์ ไม่คิดเบียดเบียนตนเองด้วย ไม่คิดให้เขาได้รับความทรมานลำบากเพราะความคิดของเราเป็นต้นเหตุ และคิดหาเรื่องลำบากฉิบหายใส่ตนเอง ไม่คิดตำรังจะกินยาเสพติดมี สุรา ฝิ่น และเฮโรอีน เป็นต้น

ดาร์ในความไม่พยาบาท คือไม่คิดปองร้ายหมายฆ่าใครๆ ทั้งสัตว์ทั้งมนุษย์ ไม่คิดเพื่อความชอกช้าและฉิบหายแก่ใคร ไม่คิดให้เขาได้รับความเจ็บปวดบอบช้าหรือล้มตายลงไปเพราะความคิดของเราเป็นต้นเหตุ และไม่คิดปองร้ายหมายฆ่าตัวเอง เช่นคิดฆ่าตัวเองด้วยวิธีต่างๆ ดังปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์เสมอ

นี่คือผลจากความคิดผิด ตัวเองเคยมีคุณแก่ตัวและเป็นสมบัติอันล้ำค่าแก่ตัวเอง เพราะความคิดผิดจึงปรากฏว่าตัวกลับเป็นข้าศึกแก่ตัวเอง เรื่องเช่นนี้เคยมีบ่อยๆ ซึ่งมีใช้เรื่องของมนุษย์ผู้ฉลาดจะทำการละ ทั้งนี้พึงทราบว่าเป็นผลเกิดจาก “ความดำริผิดทาง” ผู้รักษาตัวและสงวนตัวแท้ เพียงแต่จิตคิดเรื่องไม่สบายขึ้นภายในใจเท่านั้น ก็รีบระงับดับความคิดผิดนั้นทันทีด้วย “เนกขัมมอุบาย” ไหนจะยอมปล่อยความคิดที่ผิดให้รุนแรงขึ้นถึงกับฆ่าตัวตาย เป็นตัวอย่างแห่งความรักตัวที่โหนมี! นอกจากความเป็นเพศฆาตสังหารเท่านั้น

ความดำริเพื่อออกจากเครื่องผูกมัดนี้ ถ้าเป็นความดำริทั่วๆ ไป ตนคิดอ่านการทำงานเพื่อปลดเปลื้องตนออกจากความยากจนข้นแค้น เพื่อความสมบูรณ์พูนผลในสมบัติ ไม่อดอยากขาดแคลน ก็จัดเข้าใน “เนกขัมมสกุปปิโย อย่างอนุโลม” ของโลกประการหนึ่ง

ผู้ดำริให้ทาน รักษาศีล ภาวนา คิดสร้างถนนหนทาง ก่อพระเจดีย์ ทะนุบำรุงปูชนียสถานที่ชำรุดทรุดโทรม สร้างกุฏิ วิหาร ศาลา เรือนโรงต่างๆ โดยมุ่งกุศลเพื่อยกตนให้พ้นจากกองทุกข์ ก็จัดเป็น “เนกขัมมสกุปปิโย” ประการหนึ่ง

ผู้ดำริเห็นภัยในความ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งเป็นไปในสัตว์และสังขารทั่วๆ ไปทั้งเราทั้งเขาไม่มีเวลาว่างเว้น เห็นเป็นโอกาสอันว่างสำหรับเพศนักบวชจะบำเพ็ญศีลสมาธิ ปัญญา ให้เป็นไปตามความหวัง ดำริจะบวชเป็นชี ปะขาว เป็นพระเป็นเณร นี่ก็จัดว่าเป็น “เนกขัมมสกุปปิโย” ประการหนึ่ง

นักปฏิบัติมีความดำริพิจารณาอารมณ์แห่งกรรมฐานของตน เพื่อความปลดเปลื้องจิตออกจากนิวรณ์ธรรมทั้งหลายโดยอุบายต่างๆ จากความดำริคิดค้นไม่มีเวลาหยุดยั้ง เพื่อเปลื้องกิเลสทุกประเภทด้วย “สัมมาสังกัปปะ” เป็นขั้นๆ จนกลายเป็น “สมาสกุปปิโย อัตตโนมัตติ” กำจัดกิเลสเป็นขั้นๆ ด้วยความดำริคิดค้นตลอดเวลา จนกิเลสทุก

ประเภทหมดสิ้นไปเพราะความดำรินั้น นี่ก็จัดเป็น “สมุมาสงกบโป” ประการสุดท้าย
แห่งการอธิบายปฏิบัติ ข้อ ๒

ปฏิบัติข้อที่ ๓ ตรัสไว้ว่า “สมุมาวาจา” กล่าววาจาชอบ ที่กล่าวชอบทั่วๆ ไปก็มี
ที่กล่าวชอบยิ่งในวงแห่งธรรมโดยเฉพาะก็มี กล่าวชอบตามสุภาสิต ไม่เป็นพิษเป็นภัย
แก่ผู้ฟัง กล่าวมีเหตุผลน่าฟัง จับใจ ไพเราะเสนาะโสต กล่าวสุภาพอ่อนโยน กล่าวถ่อม
ตนเจียมตัว กล่าวขอบบุญขอบคุณต่อผู้มีคุณทุกชั้น เหล่านี้จัดเป็น สมุมาวาจา ประการ
หนึ่ง

“สมุมาวาจา ที่ชอบยิ่ง” ในวงแห่งธรรมโดยจำเพาะนั้น คือกล่าวใน “สัลเลข
ธรรม” เครื่องขัดเกลากิเลสโดยถ่ายเดียว ได้แก่ กล่าวเรื่องความมกน้อยในปัจจัยสี่
เครื่องอาศัยของพระ กล่าวเรื่องความสันโดษ ยินดีตามมีตามได้แห่งปัจจัยที่เกิดขึ้นโดย
ชอบธรรมกล่าวเรื่อง “อสังสัคคณิกา” ความไม่คลุกคลีมั่วสุมกับใครๆ ทั้งนั้น, “วิเวก
ตา” กล่าวเรื่องความสงัดวิเวกทางกายและทางใจ “วิริยารัมภา” กล่าวเรื่องการประกอบ
ความเพียร กล่าวเรื่องการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ กล่าวเรื่องทำสมาธิให้เกิด กล่าวเรื่อง
การอบรมปัญญาให้เฉลียวฉลาด กล่าวเรื่อง “วิมุตติ” คือความหลุดพ้น และกล่าวเรื่อง
“วิมุตติญาณทัสสนะ” ความรู้เห็นอันแจ่มชัดในความหลุดพ้น นี่จัดเป็น “สมุมาวาจา
ส่วนละเอียด”

การกล่าวนั้นไม่ใช่กล่าวเฉยๆ กล่าวรำพันกล่าวรำพึง กล่าวด้วยความสนใจและ
ความพอกพอกใจ ใคร่ต่อการปฏิบัติต่อ “สัลเลขธรรม” จริงๆ

ในปฏิบัติข้อ ๔ ตรัสไว้ว่า “สมุมากมฺมนฺโต” การงานชอบ การงานชอบทั่วๆ ไป
ประเภทหนึ่ง การงานชอบในธรรมประการหนึ่ง

การงานที่ทำโดยชอบธรรมไม่ผิดกฎหมายบ้านเมือง เช่น ทำนา ทำสวน การซื้อ
ขายแลกเปลี่ยน เหล่านี้จัดเป็นการงานชอบ

การปลูกสร้างวัดวาอาราม และการให้ทาน รักษาศีล เจริญเมตตาภาวนา ก็จัด
เป็นการงานชอบแต่ละอย่างๆ เป็น สมุมากมฺมนฺโต ประการหนึ่ง การเดินจงกรม นั่ง
สมาธิก็จัดเป็นการงานชอบ ความเคลื่อนไหวทางกาย วาจา ใจ ทุกอาการ พึงทราบว่
เป็น “กรรม” คือการกระทำ การทำด้วยกาย พูดด้วยวาจา และคิดด้วยใจ เรียกว่า “เป็น
กรรม” คือ การกระทำ ทำถูก พูดถูก คิดถูก เรียกว่า “สัมมากัมมันตะ” การงานชอบ

คำว่า “การงานชอบ” มีความหมายกว้างขวางมาก แล้วแต่ท่านผู้ฟังจะน้อมไปใช้
ในทางใด เพราะโลกกับธรรมเป็นคู่เคียงกันมา เหมือนแขนซ้ายแขนขวาของคนคน

เดียว จะแยกโลกกับธรรมจากกันไปได้ และโลกก็มืงานทำ ธรรมก็มืงานทำด้วยกัน ทั้งนี้เนื่องจากภาวะของคนและการประกอบไม่เหมือนกัน การงานจะให้ถูกรอยพิมพ์อันเดียวกันย่อมเป็นไปไม่ได้

ฉะนั้นผู้อยู่ในฆราวาสก็ขอให้ประกอบการทำงานถูกกับภาวะของตน ผู้ที่อยู่ในธรรมคือนักบวช เป็นต้น ก็ขอให้ประกอบการทำงานถูกกับภาวะของตน อย่าให้การทำงานและความเห็นก้าวกายและไขว้เขวกัน ก็จัดว่าต่างคนต่าง “สัมมากัมมันตะ” การงานชอบด้วยกัน โลกและธรรมก็นับวันเจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับ เพราะต่างทำนต่างช่วยกันพยุ

ปฏิบัติข้อ ๕ ตรัสว่า “สมุมาอาชีโว” การแสวงหาเพื่อเลี้ยงชีพด้วยการรับประทานตามธรรมดาของมนุษย์และสัตว์ทั่วไป ประการหนึ่ง การหล่อเลี้ยงจิตใจด้วยอารมณ์จากเครื่องสัมผัสประการหนึ่ง การแสวงหาอาชีพโดยชอบธรรม ปราศจากการปล้นสะดมฉกฉลักของใครๆ มาเลี้ยงชีพ หามาได้อย่างไรก็บริโภคเท่าที่มีพอเลี้ยงอัตภาพไปวันหนึ่งๆ หรือจะมีมากด้วยความชอบธรรม ก็จัดว่าเป็น “สมุมาอาชีโว” ประการหนึ่ง

ใจได้รับความสัมผัสจากสิ่งภายนอก คือรูป หึง ชาย เสียง กลิ่น รส ความสัมผัสของหญิงชาย และสิ่งของที่ถูกกับจริตชอบ เกิดเป็นอารมณ์เข้าไปหล่อเลี้ยงจิตใจ ให้มีความชุ่มชื้นเบิกบาน หายความโศกเศร้าเหงาหงอย มีแต่ความรื่นเริงบันเทิงใจ กลายเป็นยาอายุวัฒนะขึ้นมา แต่ถ้าแสวงผิดทางก็กลายเป็นยาพิษเครื่องสังหารใจ นี่ก็ควรจัดว่าเป็น “สมุมาอาชีโว” ตามโลกนิยม แต่ไม่ใช่ “สมุมาอาชีโว” ของธรรมนิยม เพราะมิใช่อารมณ์เครื่องถอดถอนกิเลสออกจากใจ สำหรับโลก ผู้มี “มตตณฺณตา” รู้จักประมาณและขอบเขตที่ควรหรือไม่ควร ก็พอเป็น “สมุมาอาชีโว” ไปตามภูมิ สำหรับนักบวชไม่ควรเกี่ยวข้องกับอาหารใจประเภทรูปเสียง เป็นต้น นอกจากพิจารณาตรงข้ามเท่านั้นจึงจัดเป็นสามีจิกรรม

ส่วนนักบวชพึงปฏิบัติ คือการบำรุงจิตใจด้วยธรรม ไม่นำโลกซึ่งเป็นยาพิษเข้ามารังควานใจ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบรูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส ธรรมารมณ์ ให้พึงพิจารณาเป็นธรรมเสมอไป อย่าให้เกิดความยินดียินร้าย จะกลายเป็นความขัดเคืองขึ้นมายุ่งภายในใจ ซึ่งขัดต่อ “สมุมาอาชีโวธรรม” อันเป็นธรรมเครื่องถอดถอนกิเลส

การพิจารณาเป็นธรรม จะนำอาหารคือโอชารสแห่งธรรม เข้ามาหล่อเลี้ยงหัวใจ ให้มีความชื่นบานด้วยธรรมภายในใจ ให้มีความชุ่มชื้นด้วยความสงบแห่งใจ ให้มี

ความชุ่มชื้นด้วยความเฉลียวฉลาดแห่งปัญญา ไม่แสวงหาอารมณ์อันเป็นพิษเข้ามาสังหารใจของตน พยายามนำธรรมเข้ามาหล่อเลี้ยงเสมอ เรียกว่า “สัมมาอาชีโว” ที่ชอบธรรม

อายตนะภายในมี ตา หู เป็นต้น กระพือกับอายตนะภายนอก มี รูป เสียง เป็นต้น ทุกขณะที่สัมผัสจึงพิจารณาเป็นธรรม คือความรู้เท่า และปลดปล่อยด้วยอุบายเสมอไป อย่าพิจารณาให้เป็นเรื่องของโลกแบบจับไฟเผาตัว จะกลายเป็นความร้อนขึ้นที่ใจ ซึ่งมีใช้ทางของ “สัมมาอาชีวะ” ของผู้บำรงใจด้วยธรรม

ควรพยายามกลั่นกรองอารมณ์ที่เป็นธรรม เข้าไปหล่อเลี้ยงจิตใจอยู่ตลอดเวลา อาหารคือโอฆารสแห่งธรรม จะหล่อเลี้ยงและรักษาใจให้ปลอดภัยเป็นลำดับ ที่อธิบายมานี้จัดเป็น “สัมมาอาชีวะ” ประการหนึ่ง

ปฏิบัติข้อ ๖ ตรัสไว้ว่า “สมุททวาโยโม” ความเพียรชอบ ท่านว่าเพียรในที่สี่สถานคือ

- (๑) เพียรระวังอย่าให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน หนึ่ง
- (๒) เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป หนึ่ง
- (๓) เพียรยังกุศลให้เกิดขึ้น หนึ่ง และ
- (๔) เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วอย่าให้เสื่อมสูญไป หนึ่ง

“โอปนยโก” น้อมเข้าในหลักธรรมที่ตนกำลังปฏิบัติได้ทุกชั้น แต่ที่นี้จะน้อมเข้าในหลัก “สมาธิกับปัญญา” ตามโอกาสอันควร

(๑) พยายามระวังรักษาจิตที่เคยฟุ้งซ่านไปตามกระแสแห่งตัณหา เพราะความโง่เขลาหลุดลากไป หนึ่ง

(๒) คีล สมาธิ ปัญญา เป็นธรรมแกกิลเลสทุกประเภท จงพยายามอบรมให้เกิดขึ้นกับใจของตน ถ้าต้องการไปนิพพานดับไฟกังวลให้สิ้นซาก! หนึ่ง

(๓) คีล สมาธิ ปัญญา ทุกๆ ชั้น ถ้าได้ปรากฏขึ้นกับตนแล้ว อย่ายอมให้หลุดมือไปด้วยความประมาท จงพยายามบำรุง คีล สมาธิ ปัญญา ทุกๆ ชั้นที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่ จนสามารถแปรรูปเป็น “มรรคญาณ” ประหารกิเลสสมุทัยให้สิ้นซากไปแดนแห่ง “วิมุตติพระนิพพาน” ที่เคยเห็นว่าเป็น ธรรมเหลือวิสัย จะกลายเป็นธรรมประดับใจทันทีที่กิเลสสิ้นซากลงไป หนึ่ง

ในปฏิบัติข้อ ๗ ตรัสว่า “สมุทาสติ” ได้แก่การตั้งสติระลึกตามประโยคของความเพียรของตน ตนกำหนดธรรมบทใดเป็นอารมณ์ของใจ เช่น “พุทโธ” หรือ อานา

ปานสติ เป็นต้น ก็ให้มีสติระลึกธรรมบทนั้นๆ หรือตั้งสติกำหนดใน “สติปัฏฐานสี่” คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ทั้งกำหนดเพื่อสมาธิ ทั้งการพิจารณาทางปัญญา ให้มีสติความรู้สึกในประโยชน์ความเพียรของตนทุกๆ ประโยค จัดเป็น สมุมาสนี ที่ชอบ ข้อหนึ่ง

ปฏิบัติข้อ ๘ ตรัสไว้ว่า “สมุมาสมาธิ” คือ สมาธิที่ชอบ ได้แก่ สมาธิที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา ไม่ใช่สมาธิแบบหัตถอ และไม่ใช่สมาธิที่ติดแน่นทั้งวันทั้งคืนไม่ยอมพิจารณาทางด้านปัญญาเลย โดยเห็นว่าสมาธิเป็นธรรมประเสริฐพอตัว จนเกิดความตำหนิติโทษปัญญาหาว่าเป็นของเก้ และกวนจิตใจที่เป็นอยู่ด้วยความสงบเย็นไปเสีย สมาธิประเภทนี้เรียกว่า “มิจจาสมาธิ” ไม่จัดว่าเป็นสมาธิที่จะทำให้บุคคลพ้นจากทุกข์โดยชอบธรรม

ส่วนสมาธิที่เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์นั้น ต้องกำหนดลงไปเป็นหลักธรรม หรือบทธรรมตามจิตชอบ ด้วยความมีสติกำกับรักษา จนจิตรวมลงเป็นสมาธิได้ จะเป็นสมาธิประเภทใดก็ตาม เมื่อรู้สึกจิตของตนสงบ หรือหยุดจากการคิดปรุงต่างๆ รวมอยู่เป็นเอกเทศอันหนึ่ง จากสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย จนกว่าจะถอนขึ้นมา จัดเป็นสมาธิที่ชอบ และไม่เหมือนสมาธิซึ่งรวมลงไปแล้วไม่ทราบกลางวันกลางคืน เป็นตายไม่ทราบทั้งนั้นเหมือนคนตายแล้ว พอถอนขึ้นมาจึงจะรู้ย้อนหลังว่าจิตรวมหรือจิตไปอยู่ที่ไหน ไม่ทราบ นี้เรียกว่า “สมาธิหัตถอ” เพราะรวมลงแล้วเหมือนหัตถอ ไม่มีความรู้สึก สมาธิประเภทนี้จึงพยายามละเว้น แม้เกิดขึ้นแล้วรีบตัดแปลงเสียใหม่ สมาธิที่กล่าวนี้เคยมีในวงนักปฏิบัติด้วยกันอยู่เสมอ

วิธีแก้ไข คือหักห้ามอย่าให้รวมลงตามที่เคยเป็นมา จะเคยตัวตลอดกาล จงบังคับให้ท่องเที่ยวในสกลกาย โดยมีสติบังคับเข้มแข็ง บังคับให้ท่องเที่ยวกลับไปกลับมา และขึ้นลงเบื้องบนเบื้องล่าง จนควรแก่ปัญญาและมรรคผลต่อไป

ส่วน สัมมาสมาธิ เมื่อจิตรวมลงไปแล้ว มีสติรู้ประจำอยู่ในองค์สมาธินั้น เมื่อถอนขึ้นมาแล้ว ควรจะพิจารณาทางปัญญาในสภาวะธรรมส่วนต่างๆ ที่มีอยู่ในกายในจิต ก็พิจารณาในโอกาสอันควร สมาธิกับปัญญาให้เป็นธรรมเกี่ยวเนื่องกันเสมอไป อย่าปล่อยให้สมาธิเดินเหินไปแบบไม่มองหน้ามองหลัง โดยไม่คำนึงถึงเรื่องอะไรทั้งนั้น

สรุปความแล้ว สติ สมาธิ ปัญญา ทั้งสามนี้ เป็นธรรมเกี่ยวเนื่องกัน โดยจะแยกจากกันให้เด่นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ สมาธิกับปัญญาต้องผลัดเปลี่ยนกันเดิน โดยมีสติเป็นเครื่องตามรักษา ทั้งสมาธิและปัญญา

นี่แลปฏิบัติทั้ง ๘ ที่ได้อธิบายมาโดยอิงหลักธรรมบ้าง โดยอัตโนมติบ้าง ตั้งแต่ “สมาธิภาวนา” จนถึง “สมาธิ” ถึงทราบว่าเป็นธรรมหลายชั้น แล้วแต่ท่านผู้ฟังจะนำไปปฏิบัติตามภูมิแห่งธรรมและความสามารถของตน

ในปฏิบัติทั้ง ๘ ประการนี้ ไม่เลือกว่านักบวชหรือฆราวาส ใครสนใจปฏิบัติให้บริบูรณ์ได้ ผล คือ “วิมุตติ” และ “วิมุตติญาณทัสสนะ” เป็นสมบัติอันล้ำค่าของผู้นั้น เพราะ ศีล สมาธิ ปัญญา รวมอยู่ในมรรคนี้ และเป็นเหมือน “กุญแจ”ไข “วิมุตติ” ทั้งสองให้ประจักษ์กับใจอย่างเปิดเผย

อนึ่งท่านนักปฏิบัติอย่าเข้าใจว่า “วิมุตติ” กับ “วิมุตติญาณทัสสนะ” ทั้งสองนี้แยกกันไปอยู่ในที่ต่างแดน หรือแยกกันทำหน้าที่คนละขณะ ที่ถูกไม่ใช่อย่างนั้น!

เราตัดไม้ให้ขาดด้วยขวาน ขณะไม้ขาดจากกัน ตาก็มองเห็น ใจก็รู้ว่าไม้ท่อนนี้ขาดแล้วด้วยขวาน เห็นด้วยตากับรู้ด้วยใจ! เกิดขึ้นในขณะเดียวกันฉันใด

วิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะ ก็ทำหน้าที่รู้เห็นกิเลสขาดออกจากใจ ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ในขณะเดียวกันนั้นแล

จากนั้นแล้วก็ไม่มีปัญหาอะไรให้ยุ่งยากอีกต่อไป เพราะปัญหายุ่งยากก็คือ ปัญหาที่เลวกับใจเท่านั้น ที่ใหญ่ยิ่งในไตรภพ

เมื่อปล่อยใจจากสิ่งทั้งปวงอันเป็นปัญหาใหญ่ที่สุดแล้ว กิเลสซึ่งเป็นสิ่งอาศัยอยู่ในใจก็หลุดลอยไปเอง ศีล สมาธิ ปัญญา และ วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ก็ปล่อยวางไว้ตามความจริง เรียกว่าต่างฝ่ายต่างจริง แล้วก็หมดคดีคู่ความลงเพียงเท่านี้

วันนี้ได้อธิบายธรรมให้แก่นักปฏิบัติทั้งหลายฟัง โดยยกสมเด็จพระผู้มีพระภาคและพระสาวกทั้งหลายมาเป็นแนวทาง จะได้ตั้งเข็มทิศ คือข้อปฏิบัติของตน ของตนให้เป็นไปตามพระองค์ท่านโดยไม่ลัดละ

เมื่อ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นธรรมที่ท่านทั้งหลายบำเพ็ญได้บริบูรณ์แล้ว วิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะ อันเป็นองค์พระนิพพาน ก็จะเป็นของท่านทั้งหลายอย่างไม่มีปัญหา เพราะเหตุฉะนั้น ธรรมทั้งหมดที่ได้กล่าวในวันนี้ ท่านผู้ฟังทุกๆ ท่าน ย่อมจะเข้าใจว่ามีอยู่ในภายในใจของเราทุกท่าน ขอให้มั่นธรรมเหล่านี้เข้ามาเป็นสมบัติของตน ทั้งการดำเนินเหตุ ทั้งผลที่ปรากฏขึ้นจากเหตุอันดี คือวิมุตติพระนิพพาน จะเป็นของท่านทั้งหลายในวันนี้วันหน้า โดยนัยที่ได้แสดงมา

ขอยุติด้วยเวลาเพียงเท่านี้ เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้ ฯ